

Hans Mathlein

Är handlingsfrihet förenlig med determinism?

När man börjar fundera på frågan om vi har handlingsfrihet tänker man kanske ungefär så här: Det tycks vara så att vi, åtminstone ibland, kan välja att utföra den ena eller den andra handlingen i en situation, att vi har handlingsfrihet. Det tycks emellertid även vara så att allting har en orsak, att världen är deterministisk. Båda dessa uppfattningar förefaller rimliga och frågan är nu: är de förenliga?

Man behöver inte grubbla länge på saken innan man inser att det inte är ett utan en hel härva av problem som måste redas ut innan något genomtänkt svar eventuellt kan ges. Att på ett intressant sätt klargöra vad "handlingsfrihet" respektive "determinism" närmare bestämt ska betyda är emellertid ingen lätt sak. En ofantlig möda har lagts ner på detta, men trots många värdefulla distinktioner och argument och trots en allt större empirisk och logisk kunskap så är hela problemhärvan märkvärdigt oklar.

Men även om problemen är komplicerade och oklara så är det ändå en frågeställning som tränger sig på (f ö är det, som Georg Kreisel påpekat, oklart vad som är oklart). Det viktigaste skälet är följande. Det är en grundläggande tanke i all moral som är värd att tas på allvar, att om en person *bör* utföra en viss handling så *kan* hon också göra det. Bör implicerar kan, som det brukar heta. Hur skulle vi, i någon som helst rimlig mening, kunna ha handlat rätt eller fel om vi inte kunde ha gjort något annat än vad vi faktiskt gjorde?

Om determinismen är sann och om den utesluter att vi någonsin kan göra något annat än vad vi faktiskt gör, så tycks det inte finnas några genuina moraliska problem. Huruvida jag bör gå och hänga mig eller ej är inte något problem med verklig substans, jag må sedan resonera och fundera över saken aldrig så mycket. Påståendet att man *bör* motarbeta folkmord och imperialistiskt förtryck skulle vara alldeles tomt. Antingen kommer människor att motarbeta sådana saker (delvis kanske därför att många *säger* att man bör göra det) eller också kommer de inte att göra det och huruvida de gör det ena eller andra är aldrig någonsin en fråga om genuina val.

Determinism tycks vara ett allvarligt hot mot handlingsfrihet och

därmed alltså mot helt grundläggande idéer om moral. Determinism tycks även strida mot helt fundamentala upplevelser av hur vi själva är funtade. Hela frågan får än större skärpa om det visar sig, vilket många hävdar, att alternativen till determinism (t ex indeterminism) förefaller vara *ännu* svårare att förena med handlingsfrihet.

1. Determinismen

Hur ska determinismen förstås? Ett sätt som ligger i linje med hur mer noggranna formuleringar ofta ser ut kunde vara följande. Vi tänker oss att världen kan befinna sig i olika möjliga och faktiska tillstånd. En deterministisk tes säger nu att det finns naturlagar som tillsammans med en total beskrivning av *ett* faktiskt tillstånd, logiskt implicerar *varje* senare tillstånd som faktiskt föreligger. Detta är inte någon definition utan enbart en ofullständig antydning om hur deterministiska teser kan utformas. (Antalet "tillstånd" behöver inte vara ändligt eller uppräkningsbart i någon gripbar mening.)

Det är två formuleringar i mitt förslag som även i mer precisa framställningar är problematiska. Hur ska en "total tillståndsbeskrivning" förstås och vad är "naturlagar" för något?

Några ord om det senare. För att kunna göra genuina förutsägelser har vi behov av en distinktion mellan *laglika* respektive *tillfälliga* generaliseringar. I vardagslag har vi sällan problem (tror vi!) med att sortera generella påståenden i den ena eller andra kategorin. Vi tror t ex inte att det är en tillfällighet att alla metaller utvidgas av värme, däremot tror vi att det är en tillfällighet och inte någon naturlag att alla personer i en viss tunnelbanevagn är över femtio år.

Ett vanligt sätt att försöka förklara skillnaden är följande. En laglik till skillnad från en tillfällig generalisering stöder en viss sorts villkorssatser. Vi är övertygade om att *om* det här äpplet hade varit av metall, så skulle det ha utvidgats av värme. Och vi är lika övertygade om att det inte är så att *om* kungen hade varit i den där tunnelbanevagnen, så skulle han ha varit över femtio år.

Men nu har vi förklarat skillnaden mellan laglika och tillfälliga generaliseringar med hjälp av s k kontrafaktiska villkorssatser. Det är en sorts konstruktioner som vi ständigt laborerar med och som tycks oss klara och begripliga, "om jag hade gått hemifrån två minuter tidigare, så skulle jag ha hunnit med bussen". Men fundera på följande exempel.

Vi antar utan vidare, på ett sätt som vi nog inte borde göra, att *om* Bohman hade varit Palme, så skulle han inte ha haft ett berömt *dass*. Vi antar också utan vidare att *om* Palme hade varit Bohman, så skulle han ha

haft ett berömt *dass*. Men nu måste vi naturligtvis gå med på att om Bohman hade varit Palme så måste Palme ha varit Bohman, för om a var identisk med b, så var b identisk med a. Vi tycks nu alltså anta att *en* individ Bohman/Palme både hade och inte hade ett berömt *dass*. Uppenbarligen vet vi inte längre vad vi talar om.

För att ta ett annat exempel: antagligen är alla moderater anhängare av monarki och troligen är inte kommunisten Lars Werner monarkist. Ska vi nu säga att *om* Lars Werner hade varit moderat så skulle han ha varit anhängare av monarki? Eller ska vi säga att *om* Lars Werner hade varit moderat, så skulle inte alla moderater ha varit anhängare av monarki? Att klargöra distinktionen mellan laglika och tillfälliga generaliseringar med hjälp av kontrafaktiska villkorssatser tycks påminna om att dra ner en luva över ögonen när man önskar se klart.

Det finns andra sätt att försöka klargöra distinktionen men någon övertygande gränsdragning finns ännu inte. Och skillnaden mellan lagar och generella beskrivningar *är* viktig att klara ut för att determinismen ska kunna ges en begriplig och skarp innebörd. Om vi ändå förutsätter att vi har någorlunda klart för oss vad "naturlagar" är för något, så återstår andra problem.

Vad slags tes är man ute efter att formulera när man antar att världen (eller delar av den) är deterministisk? I relation till frågan om handlingsfrihet är det naturligtvis alldeles ointressant att betrakta determinismen som något slags metodologisk tumregel, "leta efter kausala samband". Denna strategi har varit enormt fruktbar i många vetenskaper, men kan inte gärna ha med saken att göra. Inte heller bör determinismen uppfattas som en tes om faktisk förutsägbarhet. För vi kommer aldrig (av olika skäl) att kunna förutsäga allt mänskligt handlande.

Det mest fruktbara är väl att uppfatta en deterministisk tes som *empirisk*. Världen (eller delar av den) är faktiskt sådan att allting är fullständigt orsaksbestämt, men det kunde ha varit annorlunda. Men vad har vi för anledning att tro att ett sådant antagande är riktigt?

2. Är determinismen sann?

Om determinismen uppfattas som en empirisk tes så har vi i dag anledning att tro att den inte är giltigt överallt. Det är ett faktum att en av våra mest avancerade teorier, kvantmekanik, inte är deterministisk utan indeterministisk (kvantmekanikens lagar är statistiska). Om detta kan man säga åtminstone två saker. Dels kan man (med Einstein och mot Bohr) påstå att indeterminism i kvantfysik är oacceptabelt och att korrekta teorier kommer att vara deterministiska. Men detta blir enbart till "tro" såvida man inte kan

argumentera på ett realistiskt sätt för hur alternativa deterministiska teorier i kvantfysik skulle se ut.

En annan strategi, som har flera anhängare, är att indeterminism i kvantfysik är fullt förenligt med determinism i "makrofysik". Även om vissa kvantfysikaliska processer i t ex vår hjärna är indeterminerade så är detta förenligt med att våra *handlingar* är determinerade, har det hävdats (t ex av Adolf Grünbaum, som är specialist på fysikens vetenskapsteori).

Oavsett hur det är med den här saken så talar emellertid mycket för att indeterminism är ett *ännu* större hot mot handlingsfrihet än vad determinism tycks vara. Skälen är följande. Antag att en person utförde en viss handling och att handlingen inte hade några orsaker, den var indeterminerad. Nu förefaller det högst oklart med vilken rätt vi alls kan hävda att det var *personen* som utförde handlingen, den hände ju bara s a s. Det är inte så att t ex personens vilja, motiv, preferenser eller annat *orsakade* handlingen. Och att nu t ex påstå att personen skulle vara ansvarig för handlingens konsekvenser verkar absurt – hon hade ju inget inflytande över att de inträffade.

Antag att man nu vill hävda att handlingar visst har orsaker, men att det är dessa orsaker (viljeakter, preferenser eller något annat) som i sin tur är indeterminerade. Problemet kvarstår – om en persons vilja eller motiv etc inte har några orsaker så förefaller det konstigt att hävda att personen överhuvudtaget kan påverka vad hon gör. De orsaksfaktorer som finns "inom" henne råkar ju bara finnas där. Det spelar ingen roll hur långt tillbaka vi går i "orsakskedjorna", om det i sista hand skulle vara t ex kvantfysikaliska processer inom oss som är indeterminerade så utgör inte dessa någon som helst anledning till att vi kan handla fritt, tvärtom! Det tycks snarast vara så att ett nödvändigt men inte tillräckligt villkor för att vi alls ska ha handlingsfrihet är att vi kan *orsaka* de handlingar vi faktiskt utför.

Och sambandet mellan oss själva och våra handlingar får inte vara ett statistiskt samband om vi ska ha handlingsfrihet. För antag att det finns statistiska lagar för mänskligt handlande och att lagarna är principiellt statistiska och inget har att göra med bristande kunskap. I så fall är vi helt hjälplösa inför frågan vad vi faktiskt (och inte bara sannolikt) kan göra.

Men att indeterminism är oförenlig med handlingsfrihet är naturligtvis inget argument för att determinism är förenlig med handlingsfrihet och inte heller för att determinism är sann.

Vad har vi då för skäl att tro att mänskliga handlingar är determinerade? Självklart *vet* vi i dag inte något om detta, så varje resonemang måste bli spekulativt och prövande. En sak som talar för determinism är den spektakulära framgången för fysikaliska teorier som är eller tycks närma

sig deterministiska ideal. Man kan tala hur länge som helst om problem i att avgränsa "naturlagar" och annat, det är ett faktum att astrofysiker och andra i dag har teorier som används för att göra häpnadsväckande precisa förutsägelser om otroligt invecklade företeelser. Och även om dagens, liksom gårdagens, teorier kommer att revideras, så har vi fortfarande inga som helst skäl att anta att exempelvis våra kroppar inte skulle röra sig i enlighet med de naturlagar man nu tror sig ha funnit.

Inom beteende- och samhällsvetenskap finns i dag knappast teorier i någon mer strikt mening, än mindre någonting som liknar deterministiska teorier. Men även här kan vi efter blanda Darwin, Marx, Freud och andra ändå börja skönja kausala förklaringar till en del mänskligt handlande. (Det är för övertalning ett intressant faktum att vi själva ofta – men naturligtvis inte alltid, vi är inga gudar – kan göra precisa förutsägelser om hur människor vi känner mycket väl kommer att handla i olika situationer. Kommer N N att rösta på moderaterna? Aldrig i livet!). Och det finns fortfarande inte ett enda bra argument för att mänskligt handlande *måste* vara oförenligt med deterministiska antaganden.

Det finns gott om dåliga argument *mot* determinismen exempelvis att om determinismen är riktig så är politiskt arbete meningslöst, man kan lika gärna lägga sig på soffan och slöa. Detta är ju nonsens. Ett annat vanligt påstående är att om determinismen är riktig så upphävs distinktionen mellan giltiga och ogiltiga argument, men även detta är nonsens. Ett argument blir inte mindre giltigt (eller ogiltigt) för att det finns bestämda orsaker till att det framförs eller omfattas.

När man ser sådana här resonemang så inser man att många antagligen önskar att determinismen är falsk. Kanske gör den ett kusligt intryck på somliga, men detta psykologiska faktum har naturligtvis ingenting att göra med frågan om determinismen *är* sann.

En intressant fråga i samband med determinism och handlingsfrihet är om påståenden om framtida handlingar redan nu är sanna eller falska. Är den logiska lagen om det uteslutna tredje (antingen är ett påstående sant eller falskt) tillämplig på exempelvis följande påstående? "I morgon kommer du att slå en kullerbytta".

Somliga har resonerat så här. Om påståendet redan nu är sant så har jag ingen handlingsfrihet. Hur mycket jag än anstränger mig att *inte* slå en kullerbytta i morgon, så kommer jag ändå faktiskt att göra det. Om påståendet redan nu är sant så är det *nödvändigt* att jag slår en kullerbytta i morgon. Detta följer emellertid inte, vilket redan Aristoteles insåg och kommenterade på ett skarpsinnigt sätt. Han påpekade att vi måste skilja mellan följande två påståenden (exemplet är inte hans):

1. Om du kommer att slå en kullerbytta i morgon, så är det nödvändigt att du kommer att slå en kullerbytta i morgon.

2. Det är nödvändigt att om du kommer att slå en kullerbytta i morgon, så kommer du att slå en kullerbytta i morgon.

Det är endast det andra påståendet som är en sann logisk tes, det första är det inte. Även om det i dag är sant att jag i morgon kommer att slå en kullerbytta så är det möjligt att jag inte gör det, eftersom det inte är nödvändigt att jag gör det. Detta kan förefalla paradoxalt, men är helt korrekt resonerat. Men allt som visats härmed är en logisk möjlighet, det återstår att argumentera för att jag *kan* låta bli att slå en kullerbytta i morgon även om det i dag är sant att jag i morgon kommer att slå en kullerbytta. Och hur ska "kan" nu förstås?

En del anhängare av handlingsfrihet förkastar lagen om det uteslutna tredje med motiveringen att vissa påståenden om framtiden inte *är* sanna eller falska utan *görs* sanna eller falska så småningom. Men detta är en alldeles besynnerlig idé. Vi kanske inte *vet* i dag om påståendet att du kommer att slå en kullerbytta i morgon är sant. Däremot vet vi redan i dag att påståendet antingen är sant eller falskt. För antingen slår du en kullerbytta i morgon eller också slår du inte en kullerbytta i morgon. Och *om* du slår en kullerbytta i morgon så *är* påståendet att du gör det sant.

Determinismen kommer inte i konflikt med lagen om det uteslutna tredje och detta talar för determinismen, men är ett problem för den som vill förena determinism och handlingsfrihet.

Det är ändå långt ifrån klart om den värld i vilken vi handlar är deterministisk eller ej. Men problemet nu är att handlingsfrihet tycks *endast* vara förenlig med determinism. För vi förefaller här ha att göra med en dikotomi, antingen är den *fysiska* världen (eller delar av den) deterministisk eller också är den indeterministisk och det senare är oförenligt med handlingsfrihet.

Om den makrofysikaliska världen är deterministisk, så rör sig inte ett lillfinger, fälls inte en tår, utan att detta är en följd av universella fysikaliska lagar (som vi i dag och kanske för all framtid vet mycket lite om vilka de är). Spekulationer om att eventuella "icke-fysiska" föremål – "psykiska", "mentala", "abstrakta" – inte är orsaksbestämda men kan "ingripa" i den fysiska världen är ohållbara om denna är deterministisk och mystiska om den är indeterministisk.

Men kan man inte tänka sig en tredje möjlighet, att den fysiska världen varken är deterministisk eller indeterministisk?

3. Den orörde röraren

I diskussionen om vi har handlingsfrihet finns en tradition med många anhängare som anser att såväl determinism som indeterminism är oförenlig med handlingsfrihet. Grundtanken i den tradition jag strax ska redogöra för är att handlingsfrihet förutsätter att *vi själva* är den yttersta orsaken till våra (fria) handlingar. Idén går tillbaka till bl a Aristoteles och Karneades och utvecklades mer i detalj av Thomas Reid på 1700talet. Framstående företrädare i dag för den här traditionen är bl a den finländske filosofen Georg Henrik von Wright och amerikanen Roderick Chisholm. Anhängarna till den här idén har sinsemellan olika uppfattningar i många detaljfrågor, så jag tänkte här låta en fiktiv filosof, Kalle, få stå som en idealiserad och förenklad representant för dem alla.

Kalle gör alltid en distinktion mellan mänskligt beteende och mänskligt handlande. Han påpekar att t ex armrörelser som utifrån sett kan te sig identiska, kan i det ena fallet utgöra handlingen att hälsa på en bekant, i det andra vara fråga om en reflexrörelse som personen inte *utförde* utan som orsakades av något annat än personen. Distinktionen mellan beteende och handling verkar vettig, men Kalle går nu ett steg vidare och hävdar att handlingar inte har några orsaker, eller om de har det så är dessa orsaker i så fall inte orsakade i sin tur. Kalle skiljer ibland mellan bashandlingar ("basic actions") och andra handlingar och det är då bashandlingarna som inte är orsakade utan "producerade" av "agenten", "jaget", "personen".

Att handlingar inte har orsaker motiverar Kalle ibland med att termen "handling" bör *definieras* så att handlingar inte har orsaker. Visserligen försöker Kalle oftast utförligt motivera varför han anser att en sådan definition är att föredra, men den förefaller ofruktbar. Bör inte "handling" definieras så att det är en *empirisk* fråga huruvida handlingar har orsaker eller ej? Med Kalles definition blir det ju *analytiskt* sant – dvs sant enbart på grund av språkbruket – att handlingar inte har orsaker och därmed har determinismen avfärdats med enbart språkliga skäl.

Kalle hävdar nu att en "agent" ("person", "jag") direkt eller indirekt kan "producera" en handling utan att själv vara orsakad. Antag att vi kan visa att varje gång en människa lyfter höger arm så föregås denna handling av en viss fysiologisk process i hjärnan. Kalle har om detta sagt två saker. Ibland säger han att om en person utförde handlingen att lyfta höger arm så är den fysiologiska processen som föregick handlingen ett exempel på "bakåtgående" kausalitet. Vad som verkligen händer, enligt Kalle, är följande. Personen börjar lyfta sin arm och detta *orsakar* en viss fysiologisk process i hans hjärna som emellertid *föregår* armlöftandet i tiden!

Ibland säger Kalle att personen direkt orsakade det fysiologiska tillståndet i hjärnan om detta var en betingelse för handlingen att lyfta

armen.

Det är viktigt för Kalle att "agenten" eller "personen" inte identifieras med några *empiriska* företeelser hos människor som t ex motiv, önsningar eller preferenser. För dessa är antingen orsakade av agenten eller av något annat (t ex miljöfaktorer av olika slag) och i det senare fallet utesluts handlingsfrihet enligt Kalle.

Kalle tycks ha åtminstone två problem som han bör besvara om hans idéer ska få någon skärpa. Det första gäller den här "agenten" eller "personen". Vad har Kalle för skäl att anse att det finns sådana här transempiriska föremål, *bortsett* från hans åsikt att det krävs en "första" orsak som vi själva åstadkommer för att vi ska ha handlingsfrihet? Kan Kalle någonsin ge empiriska argument för att det *finns* "agenter" i hans mening? Det förefaller inte så.

En svårare fråga för Kalle är emellertid följande. Han har försökt argumentera för att handlingar inte kan vara determinerade. Låt oss anta att han har rätt. Nu återstår det för honom att ge några skäl varför detsamma skulle gälla mänskligt *beteende*. För Kalle går rimligen med på att *alla* handlingar som har konsekvenser i världen delvis måste vara så ikladda en fysisk sida. Vi kan inte viska ett ord eller utföra minsta rörelse utan att det sker fysiska förändringar i världen.

Och om man inte ska förutsätta vad som skulle visas så har Kalle med sin teori om orsakslösa handlingar inte givit skäl varför determinismen inte skulle vara korrekt när det gäller fysiska förändringar hos människor. Huruvida en armrörelse är determinerad eller ej, *det* är en empirisk fråga och om rörelsen ingår i en handling eller ej kan kanske påverka vår beskrivning av vad som hände, men inte gärna frågan om determinismens giltighet.

Om mänskligt beteende är determinerat så förefaller Kalles idéer om agentkausalitet vara föga trösterik för den som anser att vi har handlingsfrihet. Det tycks som om Kalle måste förneka att den *fysiska* värld i vilken våra kroppar rör sig är determinerad eller indeterminerad. Vad kan Kalle ha för skäl för *den* åsikten? Har han en omvälvande ny fysik i bakfickan?

Frågan är väl nu om inte Kalle har "kastat den empiriska barlasten överbord och kantrat" för att låna Kierkegaards karaktäristik av Fichte.

4. Ett tankeexperiment

Antag att en person (P) i en situation (S) utfört en viss handling (H1) och att hon borde ha gjort en annan handling (H2) som skulle ha haft bättre konsekvenser.

(1) P i S utförde H1 i stället för H2

Vi antar nu att personen kunde ha gjort H2 i stället för H1, att hon hade handlingsfrihet.

(2) P i S hade i sin makt att utföra H2 i stället för H1

Så antar vi att determinismen är sann. Låt I stå för vissa initialvillkor, en sann beskrivning av världen vid en viss tidpunkt, t ex före P's födelse.

(3) Det följer logiskt av naturlagarna i kombination med I att P i S utförde H1 i stället för H2

Är (2) förenligt med (3)? Svaret är naturligtvis bl a beroende av hur "makt" ska tolkas i (2). En vanlig analys är följande:

(4) Om P i S försökt göra H2 i stället för H1, så skulle hon ha gjort H2 i stället för H1

(4) är naturligtvis logiskt förenligt med (3), men varje hypotetisk analys av handlingsfrihet är otillfredsställande. För nu har problemet bara flyttats till ett annat ställe. Antag att (4) är sant, då vill vi väl nu ha svar på följande fråga: *hade* P i S i sin makt att försöka göra H2 i stället för H1?

Om (4) är sant och om determinismen är sann så gäller emellertid inte bara (3) utan även följande:

(5) Det följer logiskt av naturlagarna i kombination med I att P i S *inte* försökte utföra H2 i stället för H1

Är (5) förenligt med (2)? För att visa att determinism är förenlig med handlingsfrihet på ett intressant sätt så tycks det krävas en kategorisk (icke-hypotetisk) analys av "handlingsfrihet".

Tanken att handlingsfrihet bör ges en hypotetisk innebörd har efter David Hume många anhängare och de brukare resonera så här. Handlingsfrihet i en moraliskt relevant mening är förenlig med determinism. Skälet till att vi ska anse att människor (ibland) har ett moraliskt ansvar är att *om* en person hade varit lite annorlunda, på ett sätt som vi kan *påverka*, så skulle hon ha gjort något annat och bättre (eller sämre) än vad hon faktiskt gjorde. Vi kan t ex med hjälp av prat (goda råd eller klander) eller med bestraffningar eller belöningar påverka personer så att de i framtiden kommer att handla annorlunda än vad de annars skulle ha gjort. Och denna påverkan kan ta sig mycket subtila uttryck. "Samvete" för att ta ett exempel kan vara en kausal mekanism som ibland spelar en stor roll för vad vi faktiskt kommer att göra.

Men den här analysen av handlingsfrihet är inte övertygande. För om moral enbart är en fråga om påverkan och om determinismen är riktig och om handlingsfrihet bör förstås hypotetiskt så hamnar vi i en oändlig regress. Om vi hade varit lite annorlunda så skulle vi ha gjort något annat än vad vi faktiskt gjorde. Men vi var inte annorlunda. Nej, men vi kunde ha varit annorlunda, för andra personer kunde ha påverkat oss, om de hade

varit lite annorlunda, vilket de kunde ha varit om ... etc.

Om determinismen är riktig, kan vi då någonsin handla annorlunda än vad vi faktiskt gör? Såvida inte determinismen *definieras* så att detta är omöjligt är det en empirisk fråga som inte kan besvaras a priori. Hela problemet trivialiseras om determinism och handlingsfrihet görs *logiskt* oförenliga.

Ett annat sätt att trivialisera problemet har ofta varit att man ger "handlingsfrihet" en sådan innebörd att det överhuvudtaget inte kan bli någon konflikt med determinism. Utöver hypotetiska innebörder, som kan turneras på olika sätt, har det t ex hävdats att handlingsfrihet består i att man inte är "tvingad av andra" eller är utsatt för "illegitim påverkan" när man handlar. Andra idéer är att man har handlingsfrihet om de handlingar man utför är orsakade av ens "personlighet" som i sin tur ska ha tillkommit på ett eller annat sätt.

Men sådana här idéer, som det vimlar av i litteraturen, är ju fullt förenliga med att vi faktiskt *aldrig* kan handla annorlunda än vad vi gör. Själv kan jag inte uppstå något som helst intresse för dessa tankegångar om handlingsfrihet. Vad spelar det för roll *vilka* orsakerna är till att människor handlar som de gör, *om* ingen kan handla annorlunda än vad de gör?

5. Upplevelsen av handlingsfrihet

Lars Bergström är en av många filosofer som hävdats att determinism och handlingsfrihet är förenliga (se "Determinism och handlingsfrihet", i *Ditt & Datt*. Festskrift till Harald Ofstad. Stockholm 1970). LB avvisar hypotetiska analyser av handlingsfrihet, han är anhängare av kategorisk handlingsfrihet, men säger inget om hur denna närmare bestämt ska förstås. Det enda skäl han ger för att vi har handlingsfrihet är följande:

"... nämligen vår starka upplevelse av att vi ibland har i vår makt att handla annorlunda än vi gör. Denna upplevelse bevisar visserligen ingenting, men så länge det inte finns några skäl att anta att den är illusorisk, så är det enligt min mening rimligt att anta att den inte är illusorisk" (a a s 28).

LB pekar här på en viktig *orsak* till att många anser att vi har handlingsfrihet och att denna måste kunna förenas med determinismen om den senare är riktig. Men en determinist som anser att vi inte har handlingsfrihet skulle väl kunna säga bl a följande om den här upplevelsen. Finns det verkligen inte "några skäl" som talar för att upplevelsen är illusorisk? Har vi inte i dag psykologiska, fysiologiska och andra teorier som ibland ger oss skäl att anta att somliga inte kunde göra något annat än vad de faktiskt gjorde, trots att de hade en stark upplevelse av att så var fallet?

Kan vi inte i dag också peka på en del orsaker till att vi ha den här upplevelsen? I västerländsk kultur har säkert många hundratals år av indoktrinering i tanken att Gud har givit människan en fri vilja spelat en viss roll för att vi har upplevelsen och även för *antagandet* att upplevelsen av handlingsfrihet inte är illusorisk. Föraktfulla och rasistiska påståenden om andra kulturer ("asiatisk fatalism") som antagit att upplevelsen av handlingsfrihet är en illusion, har nog också bidragit till att diskreditera tankar om att upplevelsen kanske *är* en illusion.

Mot detta kan man naturligtvis invända att även om det är riktigt att upplevelsen ibland är illusorisk så visar inte det att den alltid är det. Om determinismen är riktig så finns det orsaker till att vi har den här upplevelsen (om vi har den), men inte heller detta visar att upplevelsen alltid är illusorisk.

Men som LB själv säger så bevisar upplevelsen ingenting (hur han får detta att gå ihop med sin åsikt att det är "rimligt att anta att den inte är illusorisk" tänker inte jag grubbla över) och alltså återstår det att ge argument för att vi ibland *har* handlingsfrihet i en kategorisk mening. Upplevelsen av handlingsfrihet bevisar naturligtvis ingenting alls, såvida vi inte kan göra troligt att vi har upplevelsen *därför* att vi faktiskt har handlingsfrihet.

Nu kanske någon skulle vilja ge ett metodologiskt och sofistikerat argument som ser ut så här: är inte den *enklaste* och mest näraliggande förklaringen till att vi har den här upplevelsen just den att vi ibland har handlingsfrihet! Men mot detta kan man invända att en lika enkel och näraliggande förklaring är att vi *vill* ha den här upplevelsen, *därför* att tanken att vi *aldrig* har handlingsfrihet för de flesta framstår som mycket obehaglig och skrämmande.

6. Ett mirakelexperiment

Det finns ett sätt att en gång för alla *bevisa* att det finns handlingsfrihet i en kategorisk mening. Allt som krävs är att man visar upp en person som vid ett enda tillfälle kan göra något annat än vad hon faktiskt gör – och som s a s gör det! När *den* empiriska uppvisningen går av stapeln så är vi nog många som kommer att gapa av mållös häpnad – innan vi tar upp en stormande applåd. Kruket är nämligen att vi tycks laborera med en idé om handlingsfrihet som förefaller alldeles besynnerlig vid närmare eftertanke.

Om vi går med på att handlingsfrihet bör ges en kategorisk innebörd så hjälper inga semantiska eller logiska argument i världen för att göra den trolig. Eftersom determinism och handlingsfrihet inte är logiskt oförenliga

så krävs *empiriska* argument för att stötta tesen att vi ibland kan handla annorlunda än vad vi faktiskt gör (liksom det krävs empiriska argument för att göra determinismen trolig).

Tesen om att vi ibland har kategorisk handlingsfrihet går ut på att det utöver de handlingar vi faktiskt utför finns andra "möjliga" handlingar som vi kan utföra. En person utför en viss handling i en viss situation och hon kunde ha gjort en annan handling. Nu kan vi inte peka på någonting (t ex kausala relationer) som *om* det hade varit annorlunda så skulle hon gjort den andra handlingen, för då är vi tillbaka i en hypotetisk analys. För att empiriskt testa tesen att hon kunde göra något annat tycks det krävas att (gud hjälpe!) historien tas om två gånger, eller att (gud hjälpe en gång till!) vi utöver den faktiska världen samtidigt kan skåda en möjlig värld i vilken den här personen gör den andra handlingen som hon inte gör i den faktiska världen.

Historien kan nog inte tas om två gånger. Återstår frågan om vi kan skåda möjliga världar. I dag finns det en mängd filosofer som laborerar med "möjliga världar" för att försöka förklara än det ena än det andra, särskilt i s k logisk semantik. Men hur vi skulle kunna skåda dessa "möjliga världar" har de (klokt nog) inte uttalat sig om trots att de ibland påstår att de "finns". Med hjälp av t ex teleskop och mikroskop kan vi inte skåda minsta lilla flik av någon *annan* "möjlig värld" än den faktiska. Kristallkuler förefaller vara ett mer lovande alternativ för dem som inte vill nöja sig med att spana i den faktiska världen.

En slutsats man nu tycks komma fram till är följande. Tesen om att vi ibland har kategorisk handlingsfrihet tycks inte kunna testas empiriskt och alltså är det i så fall inte en empirisk utan snarare en i dålig mening metafysisk tes. Men det är inte rationellt att stötta sin tro på handlingsfrihet med *enbart* "upplevelser" eller semantiska, metodologiska eller direkt metafysiska antaganden. Det är inte rationellt om man nämligen är intresserad av *sanningen*: kan vi ibland handla annorlunda än vad vi gör?

Kanske är världen helt annorlunda än vi upplever och önskar att den ska vara. Kanske är moral, i likhet med mittenpolitik, bara struntprat. Huruvida vi bör välkomna detta faktum eller ej är emellertid inget problem med substans, om det är ett faktum.

Till sist – med tanke på vad vi *f n vet* om hur världen faktiskt ser ut, t ex om vi ibland kan handla annorlunda än vad vi gör, så är det nog i praktiken klokt att *tro* att vi ibland har handlingsfrihet. För denna tro har antagligen bättre konsekvenser än tron att vi aldrig kan handla annorlunda än vad vi gör. Men det är en annan historia.